

## MARKAZIY OSIYODA HANAFIY FIQHI VA MUXTASARUL-VIYOYANING O'RNI

**Nasrullayev Ne'matullo Hikmatullayevich**

*Dotsent, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, (DSc)*

**Annotatsiya:** Ushbu maqola XIII asr oxiri va XIV asrlarda Markaziy Osiyoda hanafiy fiqhi doirasida Ubaydulloh ibn Mas'ud Sadrush-Sharia Buxoriyning Muxtasarul-Viqoya asarining ahamiyatini o'rganadi. Bu davrda ilmiy faoliyat asosan qadimiy asarlarni tarjimasi, sharhlari, hoshiyalari va matnlarini nazm shakliga keltirish bilan cheklangan bo'lib, Muxtasarul-Viqoya ibodat va ijtimoiy-huquqiy masalalarni qamrab olgan ixcham, lekin keng qamrovli qo'llanma sifatida ajralib turdi. Maqolada asarning tarixiy zarurati, tuzilishi va ta'limdagi o'rni tahlil qilinadi, uning qo'lyozma an'analari, mintaqaviy ta'siri va Jung to'plamlaridagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tadqiqot asarning mo'g'ullar davrida hanafiy an'analarni saqlashdagi roli va Mavarounnahrning ilmiy merosiga qo'shgan hissasini ta'kidlaydi.

**Kalit so'zlar:** Muxtasarul-Viqoya, Ubaydulloh ibn Mas'ud, hanafiy fiqhi, Markaziy Osiyo, Jung to'plamlari, Islom ta'limi, mo'g'ullar davri, fiqhiy terminologiya.

### Kirish

XIII asrning so'nggi choragi va XIV asrda Markaziy Osiyoda, xususan, Mavarounnahrda ilmiy faoliyat mo'g'ullar istilosi kabi siyosiy o'zgarishlar ta'sirida qayta shakllandi (Bartold, 1928). Olimlar asosan klassik islomiy asarlarni tarjima qilish, ularga sharh va hoshiya yozish yoki matnlarni qisqartirish bilan shug'ullandilar. Arab tilidagi ijod asta-sekin kamayib, fors va turkiy tillarining roli oshdi, bu esa mahalliy davlatlarning mustaqilligi va madaniy o'ziga xoslikning kuchayishi bilan bog'liq edi (Qahhala, 1957–1961).

Bunday sharoitda Ubaydulloh ibn Mas'udning Muxtasarul-Viqoya asari

hanafiy fiqhi ta'limida muhim o'rin egalladi. Viqoyatur-Rivoya fi Masa'il al-Hidaya asarining qisqartirilgan shakli sifatida bu asar ibodat va ijtimoiy masalalarni sodda va tushunarli tarzda yoritib, madrasalarda asosiy darsliklardan biriga aylandi (Zohidov, 2010). Ushbu maqola asarning tarixiy ahamiyati, tuzilishi va ta'limdagi rolini tahlil qiladi, uning Mavarounnahrning ilmiy va diniy hayotidagi ta'sirini ko'rsatadi.

Mo'g'ullar istilosi (XIII asr) Markaziy Osiyoda ilmiy muassasalarni zaiflashtirib, diniy va ijtimoiy birligi saqlash uchun qulay fiqhiy qo'llanmalarga ehtiyojni oshirdi (Bartold, 1928). Mu'taziliy, qadariy, jabariy va qarmatliy kabi bid'at oqimlarining tarqalishi tufayli aniq va ishonchli fiqhiy manbalarga talab ortdi (Muhiddin, 2017). Muxtasarul-Viqoya ushbu ehtiyojni qondirish uchun Viqoya asarining murakkab masalalarini soddalashtirib, talabalar va jamoat uchun tushunarli shaklga keltirdi (Husayni, 2010).

Asarning zarurati ikki jihatda ko'zga tashlanadi: birinchidan, u ibodat va muomalot masalalarini hanafiy qoidalariga muvofiq yoritib, bid'atlarga qarshi turdi; ikkinchidan, ixcham shakli uning tez tarqalishi va yodlashni osonlashtirdi, bu esa ilmiy resurslar kamaygan davrda muhim edi (Qurashi, 2008). Hanafiy mazhabining bag'rikenglik va moslashuvchanlik tamoyillari asarni Mavarounnahrdan tashqari Hindiston, Turkiya va Misr kabi mintaqalarda ham muhim manbaga aylantirdi (Keskin, 2018).

Muxtasarul-Viqoya kitoblar, boblar va fasllarga bo'lingan bo'lib, ibodat (tahora, namoz, zakot, ro'za, haj) va ijtimoiy-huquqiy masalalar (nikoh, taloq, meros, savdo)ni qamrab oladi. Asar Basmala bilan boshlanib, an'anaviy islomiy adabiyot uslubida hamd, na't va salavotlar bilan davom etadi, bu uning diniy asosini ta'kidlaydi (Husayni, 2010). Muallif qisqa, aniq jumlar va sinchkovlik bilan tanlangan atamalardan foydalanib, matnni boshqa fiqhiy asarlardan ajratib turadi (Zohidov, 2010).

Burhoniddin Marg'inoniyning Hidaya asaridan farqli o'laroq, Muxtasarul-Viqoya ba'zi mavzularni qisqartirib, faqat eng muhim masalalarga e'tibor qaratadi

(Muhammad Yusuf, 2008). Bu ixcham shakl va aniq tuzilish asarni ta'limda qulay qildi. Dunyo kutubxonalarida saqlanayotgan qo'lyozma va toshbosma nusxalar uning keng tarqalganligini ko'rsatadi, Mukhtasar, Viqoyatur-Rivoya yoki Niqoya kabi turli nomlar esa xattotlik amaliyotlari bilan bog'liq (Sezgin, 1967–2018).

Muxtasarul-Viqoya XIV asrdan boshlab Markaziy Osiyo madrasalarida asosiy darslik sifatida ishlatildi va ta'limning past (adna), o'rta (avsat) va oliy (a'la) bosqichlarida qo'llanildi (Muminov, 2005). Uning soddaligi va amaliy masalalarga e'tibori talabalarga hanafiy fiqhini tez o'zlashtirish imkonini berdi, ayniqsa ibodat amallari bo'yicha (Zohidov, 2010). Asar Mavarounnahrda tashqari Hindiston, Turkiya va Misrda ham ta'limda muhim o'rin egalladi, unga ko'plab sharh va hoshiyalar yozildi (Mansur, 2015).

Markaziy Osiyoda asar ko'pincha XVI-XX asrlarda mufti va qozilar tomonidan tuzilgan Jung to'plamlariga kiritildi. Masalan, Buxorodagi 1907-yilda nashr etilgan Jung-i Fatavo va Mahzarat va Mavlavi Inoyatulloh Qozikalon Buxoriy (1780–1857) tomonidan tuzilgan Muxtasarul-Viqoya bilan birgalikdagi to'plam uning huquqiy amaliyotdagi ahamiyatini ko'rsatadi (Zohidov, 2010). Ushbu to'plamlar qozixonalar kutubxonalarida saqlanib, nikoh, meros va boshqa masalalarda xalq savollariga javob berishda foydalanildi, hanafiy fiqhi ustunligini mustahkamladi (Hallaq, 2009).

Muxtasarul-Viqoyaning keng qo'lyozma an'analari uning madaniy va ilmiy qadriyatini aks ettiradi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 1286 hijriy yilda ko'chirilgan nusxa kabi ko'plab nusxalar xattotlarning sinchkov mehnatini namoyon etadi, ulardan ba'zilari homiylar uchun bezatilgan, boshqalari esa madrasa va masjidlarda kundalik foydalanish uchun oddiy tarzda tayyorlangan (Muhiddin, 2017). Fiqh-i Kaydani kabi asarlar bilan birgalikda ko'chirilishi Markaziy Osiyoning boy kitobxonlik madaniyatini ko'rsatadi (Sezgin, 1967–2018).

Asarning ommabop tili va tushunarli shakli uni xalq orasida mashhur qildi, hatto unga bag'ishlangan she'riy baytlar yozildi (Qurashi, 2008). Hanafiy

mazhabining bag'rikenglik tamoyillari bilan uyg'unligi uning hanafiy fiqhi yetakchi bo'lgan mintaqalarda doimiy qo'llanilishini ta'minladi (Keskin, 2018). Shu tariqa, Muxtasarul-Viqoya ilmiy an'analar bilan amaliy hayot o'rtasida ko'prik bo'lib, beqaror davrda Markaziy Osiyo madaniyatini saqlashga xizmat qildi.

Muxtasarul-Viqoya hanafiy fiqining mo'g'ullar davridagi ijtimoiy-diniy ehtiyojlarga moslashuvchanligini namoyon etadi. Uning ixcham va keng qamrovli shakli bid'at oqimlariga qarshi turish va huquqiy amaliyotlarni standartlashtirishda muhim vosita bo'ldi (Bartold, 1928). Biroq, asarning to'liq ilmiy merosi hali to'la o'rganilmagan. Kelgusida uni shofi'iy yoki molikiy mukhtasar matnlari bilan qiyosiy tahlil qilish uning ushbu janrdagi o'ziga xos xususiyatlarini yoritishi mumkin (Sezgin, 1967–2018). Shuningdek, savdo tarmoqlari va xattotlik homiyligi kabi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni o'rganish uning mintaqaviy ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam beradi (Muhiddin, 2017).

Asarning Jung to'plamlaridagi o'rni uning ilmiy matnlar va huquqiy amaliyot o'rtasidagi dinamik aloqasini ko'rsatadi, bu esa qozixonalar va fatvo chiqarishdagi ta'sirini o'rganishni talab qiladi (Hallaq, 2009). Bundan tashqari, madrasalarda yodlash usullari kabi pedagogik uslublarni tahlil qilish uning Markaziy Osiyo ta'lim amaliyotlariga ta'sirini ochib berishi mumkin (Muminov, 2005). Nihoyat, ko'plab qo'lyozma shaklida saqlanayotgan sharh va hoshiyalarni tarjima va tahlil qilish hanafiy fiqhida nozik talqinlarni aniqlashga xizmat qiladi, Mavarounnahrning huquqiy merosini boyitadi.

### **Xulosa**

Ubaydulloh ibn Mas'udning *Muxtasarul-Viqoya* asari mo'g'ullar davrida Markaziy Osiyoning ilmiy mustahkamligini aks ettiradi. Uning ixcham tuzilishi, ravon tili va hanafiy qoidalariga sodiqligi uni madrasa ta'limi va huquqiy amaliyotning asosiy manbasiga aylantirdi, bu ta'sir butun islom olamida sezildi. *Jung* to'plamlaridagi o'rni va keng qo'lyozma an'analari uning amaliy va madaniy ahamiyatini ta'kidlaydi. Ilmiy an'analar bilan kundalik hayot o'rtasidagi ko'prik sifatida *Muxtasarul-Viqoya* hanafiy fiqhining Markaziy Osiyo tarixidagi o'rnini

tushunish uchun muhim manba bo'lib qolmoqda. Uning pedagogik, qiyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini o'rganish kelgusidagi tadqiqotlar Islom ilmiy tarixiga yanada kengroq yorug'lik beradi.

### **Manbalar**

- Bartold, V. V. (1928). *Turkiston tarixi*. Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Hallaq, W. B. (2009). *An introduction to Islamic law*. Cambridge University Press.
- Husayni, M. (2010). *Hanafi fiqhida muxtasar an'analari*. Dar al-Vatan.
- Keskin, M. (2018). *Hanafi fiqhida ijti'od an'analari*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mansur, A. (2015). *Hanafi mazhabi va zamonaviy muammolar*. Hilol Nashr.
- Muhammad Yusuf, M. S. (2008). *Fihiy yo'nalishlar va kitoblar*. Hilol Nashr.
- Muhiddin, S. (2017). *Islom fiqhida fatvolarning o'rni*. Toshkent Islom Universiteti.
- Muminov, A. (2005). *Mavaraunnahr madrasalari tarixi*. Fan.
- Qahhala, U. R. (1957–1961). *Mu'jam al-Muallifin*. Matba'at at-Taraqqi.
- Qurashi, M. A. (2008). *Hanafi fiqhida muxtasarlar*. Dar as-Salam.
- Sezgin, F. (1967–2018). *Tarix al-turok al-arabiy*. Institute for the History of Arabic-Islamic Science.
- Zohidov, R. (2010). *Buxoro madrasalari*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.